

WAAR DE ZON SLAAPT OVER DE LIGGING VAN PYTHEAS' THULE

1. Inleiding

Over Pytheas van Massalia (het huidige Marseille) is weinig bekend. Hij leefde in de vierde eeuw voor Christus en zou de eerste geweest zijn die het waagde om de tot dan toe compleet onbekende gebieden van de noordelijke oceaan te exploreren. Hij zou de kusten van Europa hebben afgevaren en volledig rond Groot-Brittannië gevaren zijn, en hij zou, nog veel noordelijker, op een eiland hebben aangelegd dat hij Thule noemde. Het mysterieuze Thule, *ultima Thule*, het fabelachtige land aan het einde van de wereld, zoals het woordenboek het omschrijft, een haast mythisch eiland dat door de eeuwen heen tot de verbeelding van zoveel schrijvers en dichters heeft gesproken. Dat laatste misschien omdat de precieze ligging van Thule nooit helemaal duidelijk was.

Pytheas heeft van zijn expeditie naar het noorden weliswaar verslag gedaan - een verslag dat bijzonder veel, en voor die tijd wellicht ook nuttige informatie over die gebieden bevat moet hebben -, maar van zijn geschriften, *Περί-οδος γῆς* (*Reis rond de aarde*) en *Περί τοῦ Ὠκεανοῦ* (*Over de Oceaan*), is niets bewaard gebleven dan dat ene zinnetje dat Geminus citeert: dat 'de barbaren ons getoond hebben waar de zon slaapt'. Voor alle informatie over hemzelf en zijn werken moeten we ons baseren op een beperkt aantal tekstfragmenten. Beperkt, want Pytheas wordt maar zelden vermeld, en dat is gezien hetgeen hij ondernomen zou hebben verbazingwekkend, zeker wanneer je in aanmerking neemt dat de weinige auteurs die hem wél vermelden steeds naar hem verwijzen als een alombekend persoon en het niet nodig achten om nog eens uiteen te zetten wie hij was en wat hij had verwezenlijkt. Daarbij was Pytheas bepaald niet onomstreden. Straboon bijvoorbeeld vond hem een leugenaar omdat volgens hem er vanwege de kou geen leven meer mogelijk was in de gebieden die Pytheas geëxploreerd zou hebben. En ook Polybios sprak slechts in misprijzende bewoordingen over Pytheas, waarschijnlijk omdat hij jaloers was dat hij zelf nooit zo'n spectaculaire reis had ondernomen.

Er is naar Pytheas het nodige onderzoek verricht, en in een aantal publicaties wordt ook specifiek ingegaan op de vraag die de kern van mijn onderzoek uitmaakte: waar zou Thule gelegen kunnen hebben? Op basis van de relevante fragmenten, zoals die door H. J. Mette in zijn *Pytheas von Massalia* bijeen zijn gebracht,¹ heb ik geprobeerd tot een beschrijving van zijn expeditie naar het noorden en een hypothese over de ligging van Thule te komen.

---

¹ H. J. Mette, *Pytheas von Massalia*, Berlijn 1952; ik zeg 'relevante', omdat Pytheas nog wel vermeld wordt in fragmenten die ons geen informatie bieden over hem of over 'zijn' Thule.

2. Leven

Over Pytheas is weinig meer bekend dan dat hij in de vierde eeuw voor Christus leefde en uit Marseille afkomstig was, in die tijd een welvarende handelsstad. We weten via anderen dan wel het nodige over wat hij zoal gedaan zou hebben. Zo zou hij zich als wetenschapper hebben beziggehouden met geografie, astronomie en cartografie, disciplines die in de Oudheid nooit duidelijk van elkaar gescheiden werden. Hij moet aantekeningen gemaakt hebben over de vindplaatsen van barnsteen bijvoorbeeld, over mogelijke handelswegen, over de werkingen van eb en vloed, die hij als eerste in verband gebracht zou hebben met het toe- en afnemen van de maan, over de stand van de sterren, over de vloedhoogte, over de ligging van de eilanden in de Noordzee en de noordelijke oceaan, over breedte- en lengtegraden en over de lengte van de dagen tijdens het zomersolstitium² op verschillende plaatsen. Daarbij moet hij nogal avontuurlijk ingesteld zijn geweest, aangezien hij er niet voor terugdeinsde om zich zowel ter zee als te land in gebieden te begeven die tot dan toe volkomen onbekend waren gebleven voor de Grieken. In zijn tijd wist men al dat de wereld zelf een globe was, maar de bewoonde wereld, de oecumene, nam op die bol maar een heel kleine oppervlakte in. De vorm van de bewoonde wereld was langwerpig, ovaal, en ze was volledig omgeven door oceaan. De oppervlakte ervan werd in een viertal segmenten ingedeeld die bewoond werden door de Kelten in het westen, de Skythen in het noordoosten, de Indiërs in het zuidoosten en de Ethiopiërs in het zuiden. Men kende dus al het Europese vasteland en een stuk van Azië en Afrika, maar niet de noordelijke gebieden die Pytheas bereisd zou hebben.

3. Datering van de expeditie

Een aantal onderzoekers heeft zich met de datering van Pytheas' expeditie naar het noorden beziggehouden, en sommige daarvan³ baseren zich daarbij op het feit dat Pytheas nergens vermeld wordt bij Aristoteles (die in 322 v.C. stierf), maar wel bij diens leerling Dikaiarchos (*akmè* 310 v.C.). Pytheas zou zijn reis gemaakt hebben in de laatste jaren van Aristoteles' leven, maar tegen de tijd dat de resultaten van Pytheas' bevindingen op schrift stonden en min of meer onder de geleerden verspreid geraakt waren, zou Aristoteles zijn gestorven.

Je kunt je echter, met Fabre⁴, afvragen of 'le silence d'Aristote est-il même une preuve certaine de son ignorance?' Aristoteles laat wel meer auteurs onbesproken en misschien beschouwde hij, net zoals Dikaiarchos en andere

² Het zomersolstitium of de zomerzonnenuwende valt op 21 juni.

³ K. Müllenhoff, p. 236; R. Hennig, *Terrae incognitae*, I, p. 161 en G.-E. Broche, p. 9-11.

⁴ P. Fabre, p. 32-44.

peripatetici, Pytheas' relaas als een enorme 'galéjade' en niet het vermelden waard.

Volgens Fabre zijn er wel andere, meer bruikbare aanwijzingen. Eerst en vooral haalt hij de reis- en liefdesroman, *Τὰ ὑπὲρ Θούλην ἄπιστα* (*Over de wonderen van Thule*) van Antonios Diogenes aan (die leefde in de tweede helft van de vierde eeuw voor Christus). In die tijd gebruikte men bij zogenaamde imaginaire verhalen geen verzonnen, maar reële en gekende gegevens, zodat het verhaal aan waarschijnlijkheid won.⁵ Als Thule in de tweede helft van de vierde eeuw al een gekend gegeven is, dan impliceert dat dat Pytheas in de eerste helft zijn expeditie ondernam en het verslag daarover afrondde. Daarna verwijst Fabre naar Servius, voor wie Antonios Diogenes en Ktesias van Knidos als bronnen voor Thule fungeerden. Het werk van Ktesias waarin over Thule gesproken wordt, *Geschiedenis van India*, wordt traditioneel tussen 384 en 358 gesitueerd. Daardoor kan Pytheas' reis met vrij grote waarschijnlijkheid tussen 380 en 360 gedateerd worden.

4. Reisroute

Over de route die Pytheas genomen zou hebben, bestaat tot nu toe nog minder zekerheid. Zijn reisroute behoort tot een van de meest omstreden kwesties binnen het Pytheas-onderzoek. Kort gezegd: iedereen die zich met deze kwestie heeft beziggehouden, geeft zijn eigen al dan niet beargumenteerde route. Het voert te ver om hier op al die kwesties afzonderlijk in te gaan, maar om er maar eentje aan te halen: de kwestie van de Karthaagse blokkade. Op basis van de relevante informatie in de overgeleverde tekstfragmenten lijkt het waarschijnlijk dat hij vanuit Marseille meteen zee koos. Dat betekent dat hij, varende langs de kusten van Zuid-Frankrijk en Spanje (men koos in die tijd niet graag een directe route over open zee omdat dat te veel risico inhield), door de Straat van Giöraltar gepasseerd moet zijn. Dat kan niet zomaar, zeggen de meesten die zich over dit probleem hebben gebogen⁶, want er was in de Straat van Gibraltar een Karthaagse blokkade. Ofwel heeft Pytheas het eerste deel van de reis over land afgelegd ofwel hij heeft op een of andere manier de blokkade ontweken of doorbroken, zo stellen zij. Fabre echter nuanceert het belang van de blokkade voor Pytheas' expeditie. Die blokkade gold namelijk enkel Rome en haar bondgenoten en Massalia was op dat moment geen werkelijke bondgenoot van Rome.

⁵ Cf. ook M. Mund-Dopchie, p. 88.

⁶ P. Célérier, p. 104; R. Hennig, *Terrae Incognitae*, I, p. 161-164; D. Stichtenoth, p. 35; D. R. Dicks, p. 179; F. Gisinger in RE 24.1 (1963) 324, voetnoot 2 s.v. 'Pytheas (1)'; C. Jullian p. 99; E. H. Bunbury, Vol. I, p. 595, voetnoot 7; R. Dion, p. 189; W. W. Hyde, p. 120-124 en G.-E. Broche, p. 70-71, noot 1.

Karthago had dus geen enkele reden om Pytheas *niet* door te laten; niets wijst op een vijandig conflict tussen Karthago en Massalia in de eerste helft van de vierde eeuw.

We kunnen dus gerust aannemen dat Pytheas ongehinderd langs Gibraltar en vandaar verder langs de Spaanse, Portugese en Franse kustlijn noordwaarts voer (al bestaat er discussie over de wijze waarop hij dat deed⁷). De gegevens in de fragmenten wijzen er verder op dat hij ergens tussen Cap de la Hague en Cap Gris Nez de veilige Franse kustlijn verliet om rechtstreeks naar Groot-Britannië te varen, naar de zuidoostelijke punt van het eiland, kaap North Foreland. Vanaf daar voer Pytheas in westelijke richting, langs de Britse zuidkust en daarna langs de westkust in noordelijke richting. Vanaf het noordelijkste puntje van Schotland begaf hij zich opnieuw in open zee, iets wat geen enkel zeevaarder uit de mediterrane streken hem ooit had voorgedaan. Na zes dagen en zes nachten varen in deze koude en onbekende regionen, legde hij aan op een eiland dat hij Thule noemde⁸. Verder geraakte hij niet: een 'zeelong' (zie verder) verhinderde hem om verder te varen. Hij keerde terug naar Schotland en vandaar voer hij terug naar North Foreland, maar ditmaal langs de oostkust van Groot-Britannië (zodat Pytheas feitelijk de eerste was die volledig rond Groot-Britannië voer). Vanuit North Foreland maakte hij vervolgens nog de oversteek naar het vasteland in oostelijke richting, naar het gebied van de monding van de Rijn, en vandaar voer hij verder in noordoostelijke richting langs de Europese kusten, wellicht tot in het noorden van Denemarken, alwaar hij ook nog eens de oversteek zou hebben gemaakt naar Scandinavië. Gegevens die er zouden op kunnen wijzen dat hij zich nog verder in de Oostzee begeven heeft, zijn er niet en dus kunnen we er vanuit gaan dat hij op dit punt aangekomen rechtsomkeert heeft gemaakt en terug naar huis is gevaren.

Het is tijdens deze hele reis dat Pytheas de getijden, het zomersolstitium, de handelswegen en alle hiervoor reeds vermelde zaken heeft onderzocht.

5. Thule

Maar waar toonden nu de barbaren aan Pytheas waar de zon slaapt, waar ligt Thule? Er is, sinds onderzoekers zich met dit onderwerp hebben beziggehouden, een aantal steeds weerkerende hypotheses: Noorwegen, IJsland, de

⁷ Cf. M. Cary & E. H. Warmington, p. 53.

⁸ E. H. Bunbury, Vol. I, p. 594, is van mening dat er geen enkele reden is om aan te nemen dat Pytheas zelf naar Thule gevaren zou zijn; hij veegt het fragment van Kleomedes, die dit beweert, van tafel omdat Kleomedes Pytheas' geschriften niet zelf onder ogen gehad zou hebben. Een zwak argument, want ook Straboon, één van de omvangrijkste bronnen over Pytheas en door Bunbury wel au sérieux genomen, heeft Pytheas' geschriften nooit zelf gezien.

Shetland-eilanden en Groenland. Elke onderzoeker heeft geprobeerd om de gegevens die ons in de fragmenten over Thule worden aangereikt samen te brengen in een eigen hypothese, de een met meer succes dan de ander. Wat mij vooral opviel, is dat men zich daarbij heel vaak toespitste op slechts een paar van de gegevens over Thule, waarop men dan vervolgens de hele hypothese baseerde om tot een identificatie te komen. Alle andere gegevens werden ofwel als fout afgedaan (te wijten aan een corrupte overlevering) ofwel (in het slechtste geval) gewoon genegeerd.

Over Thule worden in de tekstfragmenten volgende gegevens overgeleverd. Ik paraphraseer en bespreek ze een voor een.

Een eerste gegeven is dat de breedtecirkel door Thule 11.500 stadia ten noorden ligt van de breedtecirkel die door de monding van de Borysthenes, de huidige Dnepr, loopt.⁹ De breedtecirkel die door de monding van de Borysthenes loopt, ligt op 46° 30' N.B. Voor een stadion van 157,5 m¹⁰ komt 11.500 stadia overeen met zo'n 1.810 km, dat is 16° 30', aangezien 1° overeenkomt met 111 km. De breedtecirkel die door Thule loopt ligt dus ongeveer 16° 30' ten noorden van de breedtecirkel door de monding van de Dnepr, oftewel ongeveer op 63° N.B.

Een dergelijke breedtegraad sluit de Shetland-eilanden meteen uit als mogelijke plek waar Thule gelegen zou kunnen zijn. Ze liggen veel te zuidelijk, namelijk op 60° 30' N.B. IJsland ligt dan weer net iets te noordelijk, maar het verschil is te miniem om IJsland op basis hiervan meteen uit te sluiten. En verder liggen zowel Noorwegen als Groenland op 63° N.B. De voorstanders van de Shetland-hypothese¹¹ reppen met geen woord over het fragment waaruit dit gegeven komt.

Ten tweede kunnen we lezen dat Thule op zes dagen varen van Britannia verwijderd ligt, in noordelijke richting.¹² Zes dagen..., maar welke afstand legde Pytheas in die zes dagen precies af? Gewoonlijk gebruikte men al in de Oudheid voor de omrekening van dagvaarten naar stadia een gemiddelde afstand van

⁹ Cf. fragment 6a (§ I, 4, 2).

¹⁰ Welke maat we moeten nemen voor een stadion is volledig afhankelijk van de auteur. Hier wordt Eratosthenes geciteerd en deze rekende met een stadion van 157,5 m. Polybios werkte met het Attische stadion (177,5 m) en Artemidoros met het Olympische stadion (soms ook wel Romeinse stadion genoemd omdat er acht in een Romeinse mijl gaan) wat 185 m was. Deze informatie vond ik bij G. Aujac, *Strabon, Géographie*, p. 191-192.

¹¹ J. Lelewel, *Pythéas de Marseille et la géographie de son temps*, p. 34; K. Müllenhoff, I, p. 388 en R. Dion, p. 200 e.v.

¹² Fragment 6a (§ I, 4, 2) en 13a (§ II, 187); met Britannia wordt Groot-Britannië bedoeld.

1.000 stadia per dag. Herodotos spreekt over 70.000 orgyia¹³ overdag en 60.000 's nachts, oftewel 130 en 110 km¹⁴. Fedotov baseert zich precies op Herodotos en nog een aantal andere antieke getuigenissen¹⁵ om te concluderen dat die gemiddelde afstand per etmaal 200 à 300 km bedroeg¹⁶. Zo had Pytheas volgens hem op die zes dagen 1.500 à 1.800 km kunnen afleggen, of zelfs 2.000 km, als hij gebruik had gemaakt van de Golfstroom, die de snelheid van een schip aanzienlijk kon doen toenemen. En dus, concludeert hij, kan Thule alleen maar geïdentificeerd worden met Groenland.

Een gefundeerde hypothese, zo lijkt het op het eerste gezicht, ware het niet dat de antieke getuigenissen stuk voor stuk betrekking hebben op afstanden binnen het Middellandse Zee- en het Zwarte Zee-gebied. Fedotov verliest uit het oog dat de antieken die wateren op hun duimpje kenden. Men kende de afstanden en wist min of meer welke weersomstandigheden men kon verwachten. Pytheas daarentegen begaf zich in zo goed als onbekende wateren, had te maken met sterke stromingen en weersomstandigheden die hij niet kende. Een situatie die het waarschijnlijk maakt dat de gemiddelde afstand die Pytheas per dag kon afleggen wat lager lag dan de - ook al in de Oudheid - traditioneel aangenomen 1.000 of zelfs 1.300 stadia.

Maar er zijn nog andere opvattingen. Zo spreekt Markham¹⁷ over een 'day's sail' van slechts 500 stadia. Dat is wel heel weinig en het lijkt me dan ook dat Markham hier alleen de *overdag* afgelegde afstand op het oog heeft, en niet de in een *etmaal*, een dag én een nacht, afgelegde afstand. Nochtans ligt het voor de hand dat Pytheas die zes dagen dat hij van het noorden van Britannia naar Thule zou zijn gevaren, zowel overdag als 's nachts heeft doorgevaren. Voor Lelewel¹⁸ zijn de zes dagen die Pytheas nodig gehad zou hebben om Thule te bereiken dan weer een reden om de Shetland-hypothese, die ik hiervoor al op andere gronden uitsloot, te verdedigen. Hij beweert¹⁹ dat Pytheas voor een dag varen 500 stadia rekende en komt zo op 3.000 stadia voor zes dagen varen. Dat zou met andere woorden de afstand zijn die tussen Mainland - het grootste van de Shetland-eilanden - en het noorden van Schotland ligt. Nu ligt Mainland 2° noordelijker dan Schotland, oftewel zo'n 220 km. Als 3.000 stadia moet over-

---

¹³ 1 orgyia = 1,85 m.

¹⁴ *Historiën* IV, 86.

¹⁵ Thoukydides, *Peloponnesiaka* III, 49 en II, 97 en Xenophoon, *Anabasis* IV, 4, 2 en *Hellenika* II, 11.

¹⁶ V. V. Fedotov, p. 6 e.v.

¹⁷ C. R. Markham, p. 514.

¹⁸ J. Lelewel, *Pythéas de Marseille et la géographie de son temps*, p. 34.

¹⁹ J. Lelewel, *o.c.*, p. 71

eenkomen met 220 km, rekt Lelewel impliciet (hij maakt zelf nergens de omrekening) met een stadion van slechts zo'n 73,5 m! Nu hanteerde men in de oudheid weliswaar stadia van verschillende lengte (zie noot 10), maar 73,5 m voor een stadion treft men nergens aan.

Lelewels daggemiddelde van 500 stadia is dus wellicht veel te laag, de traditionele 1.000 stadia zijn dan weer te hoog. Een 800 stadia per dag lijkt een aanvaardbaar gemiddelde, zodat we mogen aannemen dat Thule op ongeveer 4.800 stadia ligt van het noorden van Schotland. Blijft de vraag met wélk stadion we hier dan te maken hebben: dat van Eratosthenes (157,5 m), het Attische stadion (177,5 m) of het Olympische stadion (185 m). Dat is snel te bepalen. In dit fragment van Straboon wordt namelijk Polybios geciteerd, en die, zo weten we, rekende met een Attisch stadion van 177,5 m. Een klein rekensommetje leert dan dat Thule op zo'n 850 km van het noorden van Britannia lag. De Shetland-eilanden liggen te dichtbij, Groenland ligt te ver. Het zuidoosten van IJsland ligt exact op die afstand en als je 850 km in de richting van Noorwegen vaart kom je uit ter hoogte van Trondheim (63° 30' N.B.). Met de versnelling van de Golfstroom waar je in die richting varend onvermijdelijk in terecht komt, geraak je nog iets noordelijker en kom je op ongeveer dezelfde breedtegraad terecht als in het zuidoosten van IJsland.

Het derde gegeven dat we uit de fragmenten kunnen destilleren, is dat volgens de één de zogenaamde Gestolde Zee zich 'vlakbij' Thule bevindt²⁰ en volgens de ander 'op een dag varen'²¹. Met de Gestolde Zee wordt de zee bedoeld waar ze begint te bevriezen, waar het pakijns begint.

Volgens Whitaker²² ligt de zuidelijke grens van het pakijns tegenwoordig ongeveer een dag varen ten noorden van de noordwestpunt van IJsland. Pytheas ondernam zijn reis echter 'at the end of a long sub-Atlantic cold period, the climax of which was 600-500 B.C.', dus kan verondersteld worden dat het pakijns toen toch nog een heel eind zuidelijker reikte dan dat nu het geval is. Whitaker verdedigt hier IJsland, maar dit pleidooi kan net zo goed voor Groenland of Noorwegen worden gehouden. De Shetland-eilanden vallen op basis van dit fragment alweer uit de boot (opnieuw reppen de Shetland-voorstanders met geen woord over deze fragmenten).

---

²⁰ Fragment 6a (§ I, 4, 2), Solinus, *Collectanea rerum memorabilium* 22, 9 en Martianus, *Disciplinæ* VI, 666.

²¹ Fragment 11b (§ II, 104).

²² I. Whitaker, p. 161; hij baseert zich voor deze uitspraak op H. H. Lamb, 'Trees and climatic history in Scotland', in: *Quarterly Journal of the Royal Meteorological Society* XC, 1964, 387 en *The changing climate: selected papers*, London 1966, 162 en 173.

Een vierde gegeven dat we uit de fragmenten kunnen halen is dat Thule het verste van de Britse eilanden genoemd wordt en dat de zomerkeerkring er gelijk is aan de poolcirkel.²³

Volgens antieke maatstaven betekent dit dat Thule op 66° 33' N.B. lag. De poolcirkel was in de Oudheid namelijk, in tegenstelling tot vandaag de dag, een variabel gegeven en hing af van de plaats van observatie: de poolcirkel was voor hen gelijk aan de pool (90°) min de plaats van observatie. De zomerkeerkring daarentegen lag voor hen (en ligt nog steeds) wel vast, namelijk op 23° 27' N.B. Als de zomerkeerkring en de poolcirkel samenvallen, betekende dit volgens de antieke zienswijze dat men zich dus op 66° 33' N.B. bevond. Dit sluit opnieuw de Shetland-eilanden als mogelijkheid uit, maar er is op basis van dit gegeven geen uitsluitel over een van de andere drie mogelijkheden.

Ten vijfde: Thule ligt vlakbij de koude zone.²⁴ Hieruit kan verder niets afgeleid worden over de ligging van Thule. Met de koude zone bedoelde Strabon het gebied ten noorden van de bewoonde wereld, die volgens hem eindigde bij Ierland, op 54° N.B. Dit fragment heeft niets met het eigenlijke Thule te maken, wel met Straboons vooroordelen over de noordelijke grenzen van de bewoonde wereld. Het levert ons dus verder geen bruikbare informatie op.

In hetzelfde fragment waarin er sprake van is dat Thule vlakbij de koude zone ligt, wordt er verteld dat er daar een schaarste heerst aan gecultiveerde vruchten en tamme dieren; men voedt er zich met gierst, kruiden, vruchten, wortels, graan en honing, en uit het graan en de honing bereidt men ook een drank; door een gebrek aan zuivere zonneschijn en door de overvloedige regen kan men er het graan niet in openlucht op dorsvloeren pletten, maar doet men dit in grote vertrekken.

Deze gegevens stellen enkele problemen. Bijen, en dus ook honing, komen niet voor boven 61° N.B. Deze gegevens zijn met andere woorden niet te combineren met voorgaande gegevens en passen plotseling weer wél voor de Shetland-eilanden. Fedotov, die immers Groenland als hypothese verdedigt, vermeldt de bijen nergens en vermijdt zo dat zijn hypothese in gevaar komt. De voorstanders van Noorwegen²⁵ zien dit hele citaat als hét ultieme argument vóór Noorwegen en tégen de andere overgebleven kandidaat: IJsland, want uit archeologisch

---

²³ Fragment 6c (§ II, 5, 8), 6g en 14.

²⁴ Fragment 6g.

²⁵ C. R. Markham, p. 515; C. Jullian, p. 101; H. Barre, p. 29 e.v.; R. Hennig, *Raadselachtige Landen*, p. 99 e.v. en *Terrae Incognitae*, I, p. 166 e.v.; M. Cary & E. H. Warmington, p. 56 e.v.; E. H. Warmington, p. 172; M. Ninck p. 221 e.v.; W. W. Hyde p. 130 en J. O. Thomson p. 149.

onderzoek is gebleken dat IJsland onbewoond was tot de achtste eeuw na Christus. Pytheas is volgens hen dan ofwel op twee plaatsen aan de kusten van Noorwegen aan wal gegaan - op $\pm 61^\circ$ bij Bergen, waar hij zijn informatie over de bijen en de honing heeft gehaald, en op $\pm 64^\circ$ net ten noorden van Trondheim, het gebied waarop alle andere gegevens van toepassing zijn - ofwel is hij alleen bij Trondheim aan land gegaan, waar de plaatselijke bevolking hem dan over de honing van het zuiden verteld zou hebben. Dat IJsland geen beschaving kende voor de achtste eeuw valt niet te ontkennen, maar, klinkt het dan weer van de kant van de IJsland-aanhangers²⁶, er is geen enkele reden om aan te nemen dat deze informatie over Thule gaat. In de tekst staat immers dat het hier gaat over de mensen die 'vlakbij de koude zone' wonen, en Straboon zou hiermee net zo goed de bevolking van het noorden van Britannia kunnen bedoelen. Wellicht vertelden ook deze mensen Pytheas over het eiland Thule.

Dit tekstfragment kan met andere woorden op twee manieren geïnterpreteerd worden en heeft opnieuw eigenlijk meer te maken met Straboons vooroordelen over de noordelijke grens van de bewoonde wereld dan met wat Pytheas beweerd zal hebben.

In het volgende, het zevende gegeven dat we uit de fragmenten kunnen halen staat dat zich in de gebieden rond Thule een substantie bevindt die op een 'zeelong' zou lijken: een soort mengeling van aarde, zee en lucht waarin al deze elementen 'hangen te zweven', iets waarover men kan lopen noch varen.²⁷

Deze 'zeelong' is in het Thule-vraagstuk steeds opnieuw een struikelblok. Wat kan Straboon hier toch bedoeld hebben? Eerst en vooral, zo merkt Hennig²⁸ op, moeten we er rekening mee houden dat Straboon er alleen maar op uit was om Pytheas' verhalen zo ongeloofwaardig mogelijk te laten klinken. Daar heeft hij ongetwijfeld gelijk in, maar vervolgens doet hij een naar mijn gevoel bijzonder eigenaardige suggestie voor de interpretatie van deze zeelong: de Waddenzee. Bij eb komt het waterpeil in deze zee - ook nu nog - zo laag te staan dat het water zich vermengt met het zand en een soort dikke brij wordt. Als er dan op het moment dat Pytheas daar aankwam toevallig ook nog een dikke mist hing, krijgen we een beeld dat kan overeenkomen met de door Straboon beschreven zeelong, als een mengsel waarin de elementen aarde, water en lucht niet meer te onderscheiden zijn. Omdat de Griekse tekst wel degelijk verwijst naar *de gebieden rond Thule en die streken daar* door het woord ἐκεῖνων (*die streken daar*) en Thule op grond van alle andere gegevens in elk geval niet in de buurt van de Waddenzee kan liggen, laat Hennig dit woord weg, waardoor de τόπων (*stre-*

²⁶ V. Stefansson, p. 30 e.v.; C. F. C. Hawkes, p. 34 en I. Whitaker, p. 160.

²⁷ Fragment 7a (§ II, 4, 1).

²⁸ R. Hennig, *Raadselachtige Landen*, p. 95 e.v. en *Terrae Incognitae*, I, p. 178.

ken) zo ongeveer overal kunnen worden gesitueerd. Hennig stelt dus eerst zijn hypothese op en past daarna de Griekse tekst aan, in plaats van eerst de tekst te bekijken en dan op basis daarvan een voorstel te doen. En ἐκείνων staat in de manuscripten, daar bestaat geen twijfel over, komt dus voor in alle overgeleverde versies van de tekst. Alleen daarom al sta ik huiverig tegenover een dergelijke drastische ingreep in de tekst. Bovendien, en dit is voor mij het belangrijkste argument tegen Hennigs hypothese, verliest de tekst door deze conjectuur zijn samenhang volledig.

Jullian²⁹ oppert dat het misschien een combinatie is van ijsbanken, hopen algen en dichte motregen. Kan niet, merkt Hennig³⁰ dan weer op, want Pytheas kende ijs; het vriest in Marseille ten slotte ook wel eens. En algen kunnen het ook al niet zijn, voegt Barre³¹ er aan toe, want die komen niet voor in de polaire regionen. Volgens hem is het een dichte mist die in die regionen in augustus opkomt. Ninck³² gooit het dan weer over een heel andere boeg. Het zou hier om het fenomeen van de getijden gaan, waarvoor Pytheas een beeld gebruikt dat al eerder door Platoon³³ gebruikt was. Ook het 'omhulsel' gaat op Platoon³⁴ terug, dat is namelijk de as die de aard- met de hemelpool verbindt. Maar dat het hierbij om een 'mengeling van lucht, aarde en water' gaat zou dan weer een foute toevoeging zijn die van Polybios afkomstig is. Uit een ander tekstfragment (fragment 2) bleek echter al dat Pytheas de getijden had bestudeerd op zijn reis én dat hij ze in verband had gebracht met de standen van de maan. Zou hij dan de getijden hier niet als zodanig herkend hebben? Of zou hij ze zo cryptisch omschrijven dat de lezer nauwelijks kan begrijpen dat het hier om dezelfde wisseling der getijden gaat, om datgene wat hij al elders in zijn verslag beschreven moet hebben? Dat lijkt niet aannemelijk. Hyde³⁵ suggereert dan weer 'that Pytheas was comparing the gleam and the alternate contraction and expansion (as of breathing) of certain pellucid, free-swimming marine organisms - jelly-fish, sea-nettles, and other members of the higher order of hydrozoa, with the clammy moisture of a sea-fog in the Arctic regions, in which earth, water and air seem indistinguishable'. Dit beeld geeft inderdaad iets 'long-achtigs' weer, maar ik zou het dan weer hoogst merkwaardig vinden dat deze kwallen e.d. een schip

---

²⁹ C. Jullian, p. 102.

³⁰ R. Hennig, *Raadselachtige Landen*, p. 96.

³¹ H. Barre, p. 32.

³² M. Ninck, p. 222 e.v.

³³ *Phaidoon* 111 e 4 - 112 a 6.

³⁴ *Politeia* 616.

³⁵ W. W. Hyde, p. 131.

zouden beletten om door te varen. Voor Fedotov³⁶, de Groenland-voorstander, gaat het hier om de stofsneeuw die geleidelijk aan wordt opgeblazen door de gletsjerwinden. De lucht wordt gevuld door deze droge opgewaaide sneeuw en Pytheas kon het onderscheid tussen lucht, aarde of water niet meer maken. Aangezien al eerder gebleken is dat Thule nooit Groenland kan zijn, omdat Groenland te ver ligt van het noorden van Schotland, is ook deze mooie poging tot het verklaren van de zeelong onbruikbaar.

Wat het nu eigenlijk geweest is zal wel eeuwig een raadsel blijven. Een mogelijkheid die overeind blijft: een zeer dikke mist die typisch blijkt te zijn voor de polaire regionen. Alléén mist kan het echter niet geweest zijn, want dan zou niet de omschrijving 'begaanbaar noch bevaarbaar' gebruikt zijn; die wijst immers op een materie die nog dikker was dan mist, iets wat men vast kon grijpen. Iets wat niet stevig genoeg was om op te lopen zonder er in weg te zakken, maar wat dan wel weer stevig genoeg was om een ernstige belemmering te vormen voor een groot schip. We weten dat Pytheas dit zelf heeft kunnen waarnemen in de gebieden rond Thule. We weten ook dat hij daar niet ver van de zogenaamde 'gestolde zee' zat. Blijkbaar zat hij daar juist aan een grens waar het water van de zee begon te bevriezen. Als er mist was, was dat misschien aanvriezende mist. Misschien dreven daar ook al stukken dun ijs, die nu eens aan elkaar vastvroren, dan weer van elkaar losgerukt werden en op die manier een zeer ongelijk oppervlak vormden, dat voortdurend kraakte. Uit een ontstane scheur en deining in het water stroomde er weer wat water op dat ijsoppervlak dat dan weer aanvroor. Dit geeft een beeld van een relatief fragiel ijsoppervlak van vele kleine, nu eens aan elkaar vast vriezende en dan weer van elkaar losgeslagen stukken ijs. Pytheas kende ongetwijfeld het fenomeen ijs wel, maar in combinatie met een zeer dikke mist die hem elk zicht op zee ontnam, moet dit voor een bewoner van de Middellandse Zee een verwarrende ervaring geweest zijn, aangezien het bij Marseille nooit zo hard gevoren zal hebben dat ook *de zee* bevroor.

Het blijft bij deze 'zeelong' dus een beetje gissen en daarom kan dit gegeven ook niet werkelijk gebruikt worden voor de identificatie van Thule.

Het achtste gegeven dat uit de tekstfragmenten naar voren komt, is dat de bevolking van Berrice vanop dit eiland naar Thule vaart.³⁷

Als Berrice Mainland is, is het opnieuw niet erg waarschijnlijk dat Thule geïdentificeerd moet worden met de Shetland-eilanden. Verder wijst dit fragment er op dat Berrice regelmatig contact had met Thule. Dit impliceert dat er een vorm van handel gedreven werd tussen Berrice en Thule en dat er dus nederzettingen waren op Thule, waardoor IJsland buiten de mogelijkheden zou vallen.

³⁶ V. V. Fedotov, p. 10.

³⁷ Fragment 11b (§ II, 104); Berrice staat voor het huidige Mainland.

Voorts en ten negende lezen we nog dat tijdens het zomersolstitium in Thule de langste dag een maand³⁸ of zelfs zes maanden³⁹ duurt.

Een dag (en dus ook een nacht) van zes maand komt alleen voor op de polen en het mag wel duidelijk zijn dat Pytheas met Thule niet de noord- of zuidpool bedoeld heeft. Een dag van een maand doet zich op ongeveer 70° N.B. voor en ook dat ligt buiten de mogelijkheden. Alle andere gegevens wijzen in de richting van breedtegraden tussen 63° en 66° N.B.; 70° N.B. is dus veel te noordelijk. Bovendien zou volgens één van de auteurs, Kleomedes, die langste dag voorkomen wanneer men zich op het punt bevindt van waaruit de poolcirkel en de zomerkeerkring samenvallen. We hebben al gezien dat dat op 66° 33' N.B. was. De gegevens over de langste dag lijken dan ook onbruikbaar om vast te stellen waar Thule nu precies lag.

En ten slotte is er nog een tiende gegeven, één dat men blijkbaar licht over het hoofd ziet, want het wordt door geen van de onderzoekers vermeld. Het komt dan ook uit fragmenten van Geminus en Kosmas⁴⁰ waarin niet *expliciet* over Thule wordt gesproken, maar enkel wordt gezegd dat Pytheas in gebieden is geweest waar er nachten zijn van twee en drie uren. Nachten van twee en drie uren doen zich tijdens het zomersolstitium voor tussen 64° N.B. en 66° N.B. Voor of na het zomersolstitium treffen we dit nog noordelijker aan. Gesteld dat hier over het zomersolstitium gesproken wordt⁴¹, dan is Pytheas ergens tussen 64° N.B. en 66° N.B. aan land gegaan. Hier wordt ongetwijfeld over Thule gesproken, aangezien deze breedtegraden perfect overeenkomen met de breedtegraden die ons in de gegevens, die ik hierboven besproken heb, aangereikt worden. En het waren de 'barbaren ter plaatse' die Pytheas de rustplaats van de zon toonden. Met andere woorden: op Thule woonden mensen in de vierde eeuw voor Christus. IJsland valt definitief af, want was, zoals ik hiervoor al heb opgemerkt, onbewoond tot de achtste eeuw na Christus.

6. Waar de zon slaapt

Dit laatste gegeven maakt aan alle tegenstrijdigheden die bij de negen andere gegevens blijven bestaan, een eind. Het blijft merkwaardig dat de diverse onderzoekers de beide fragmenten stelselmatig over het hoofd hebben gezien. Het enige dat *letterlijk* uit Pytheas' geschriften is overgeleverd, komt immers

---

³⁸ Solinus, *Collectanea rerum memorabilium* 22, 9 en fragment 14.

³⁹ Fragment 11b (§ II, 104), 13a (§ II, 186) en Martianus, *Disciplinae* VI, 666.

⁴⁰ Fragment 9a en 9b.

⁴¹ Niet uitgaan van deze vooronderstelling zou dit citaat - het enige wat uit Pytheas' geschriften is overgeleverd! - nutteloos maken.

juist in één van die fragmenten voor. Zonder dit gegeven blijft het schipperen. Men kan weliswaar op basis van de eerste negen gegevens de Shetland-eilanden of Groenland relatief eenvoudig uitsluiten, zoals ik heb laten zien, maar over IJsland of Noorwegen blijft in dat geval onzekerheid bestaan.

Sommige van de voorstanders van de Noorwegen-hypothese⁴² zoeken ter verdediging dan ook naar argumenten *buiten* de tekstfragmenten. Pytheas zelf beweerde dat Thule *ten noorden* van Britannia lag, en het lijkt onwaarschijnlijk dat hij zomaar nietsvermoedend naar het oosten afgedreven zou zijn. Een argument om te veronderstellen dat dit toch gebeurd zou kunnen zijn, is de gedachte dat hij door een krachtige westenwind en vooral door de Golfstroom uit zijn noordelijke koers geraakt zou zijn. Inderdaad een aannemelijke gedachte, een extra, maar dus ook *extra-tekstueel* argument om Noorwegen aan te wijzen als de plek waar de barbaren Pytheas getoond hebben 'waar de zon slaapt'. Maar het zijn pas de fragmenten van Geminus en Kosmas die dit, uiteraard gecombineerd met de andere gegevens, tot meer dan een vermoeden maken.

Thule is Noorwegen, meer precies: Pytheas heeft na zes dagen ononderbroken varen op de Noorse kusten net boven Trondheim aangelegd, tussen 64° N.B. en 66° N.B. Wie vasthoudt aan de gedachte dat Thule een eiland moet zijn - en we zijn vandaag de dag niet geneigd om Noorwegen als een eiland te beschouwen - zou hier nog bezwaar kunnen maken. Dat een aantal antieke auteurs⁴³ expliciet over het *eiland* Thule spreekt, wil wellicht ook zeggen dat Pytheas zelf het in zijn geschriften over een eiland had en er dus van overtuigd was dat Thule een eiland was. Maar we kunnen nergens uit afleiden dat Pytheas, behalve rond Britannia, ook rond Thule gevaren zou zijn en vastgesteld heeft dat het daadwerkelijk om een eiland ging. Bovendien werd Scandinavië in de Oudheid ook als een groot eiland beschouwd.⁴⁴ Terecht dus schrijft Lelewel dat Pytheas op Thule aankwam 'sans pouvoir se convaincre si elle était une île'⁴⁵.

Of met de vaststelling dat Thule Noorwegen moet zijn, het magische, mythische, het onbekende *ultima Thule* ook aan glans verliest, staat nog te bezien. Wie, zoals ik heb gedaan, Pytheas via de overgeleverde tekstfragmenten nareist, komt nog steeds terecht in die onbekende gebieden waar aarde, zee en lucht hangen te zweven, waar de zee stolt en waar de barbaren wonen die ons

⁴² H. Barre, p. 29 en R. Hennig, *Raadselachtige Landen*, p. 107.

⁴³ Straboon in fragment 6c (§ II, 5, 8), Solinus, *Collectanea rerum memorabilium* § 22, 9 en Martianus, *Disciplinae* VI, 666.

⁴⁴ Pas eerst in de elfde eeuw ná Christus begon men te vermoeden dat Scandinavië wel eens geen eiland kon zijn. Cf. R. Hennig, *Raadselachtige Landen*, p. 111 en *Terrae Incognitae*, I, p. 166, voetnoot 45.

⁴⁵ J. Lelewel, *Pythéas de Marseille et la géographie de son temps*, p. 32.

tonen waar de zon slaapt. En men is haast geneigd te zeggen dat niet zozeer Thule Noorwegen is, maar Noorwegen weer Thule wordt: dat onbekende, mysterieuze, fabelachtige land aan het einde van de wereld. Maar dat is een ander verhaal.

Hanna HERTMANS

Bibliografie

- G. AUJAC, *Strabon. Géographie*, Les belles lettres, Paris 1969 (Tome I).
- H. BARRE, *Voyageurs et explorateurs provençaux*, Marseille 1906.
- E. H. BUNBURY, *A history of ancient geography*, New York 1959².
- M. CARY & E.-H. WARMINGTON, *Les explorateurs de l'Antiquité*, vert. A. & H. C. Delavaud, Paris 1932.
- P. CÉLÉRIER, *Histoire de la navigation*, Paris 1968.
- D. R. DICKS, *The geographical fragments of Hipparchus*, London 1960.
- R. DION, *Aspects Politiques de la Géographie Antique*, Les Belles Lettres, Paris 1977.
- P. FABRE, 'Étude sur Pythéas le Massaliote et l'époque de ses travaux', in: *Les Études Classiques* XLIII, 1975, 25-44, 147-165.
- V. V. FEDOTOV, 'De antieke traditie over het hoge noorden. Het probleem Thule', in: *Vestnik Moskovskogo Universiteta (historia)* 5 1982, 60-66; vertaling uit het Russisch door Lieve Roelant.
- C. F. C. HAWKES, *Pytheas: Europe and the Greek Explorers*, Oxford 1975.
- R. HENNIG, *Raadselachtige landen*, vert. R. Blijstra, Amsterdam 1932.
- R. HENNIG, *Terrae incognitae*, Leiden, 2 vol. 1944² - 1950².
- W. W. HYDE, *Ancient Greek Mariners*, New York 1947.
- C. JULLIAN, 'Himilcon et Pythéas', *Journal des Savants, New Series* III, 1905, 95-104.
- J. LELEWEL, *Pythéas de Marseille et la géographie de son temps*, Paris 1936.
- C. R. MARKHAM, 'Pytheas, the discoverer of Britain', in: *Geographical Journal* I, 1893, 504-524.
- H. J. METTE, *Pytheas von Massalia*, Berlin 1952.
- K. MÜLLENHOFF, *Deutsche Altertumskunde* I, Berlin 1870.
- M. MUND-DOPCHIE, 'La survie littéraire de la Thulé de Pythéas', in: *Antiquité Classique* 59, 1990, 79-97.
- M. NINCK, *Die Entdeckung von Europa durch die Griechen*, Basel 1945.
- V. STEFANSSON, *Greenland*, London / Toronto / Bombay / Sydney 1943.
- D. STICHTENOTH, *Pytheas von Marseille. Über das Weltmeer*, Köln 1959.
- J. O. THOMSON, *History of ancient geography*, Cambridge 1948.
- E. H. WARMINGTON, *Greek geography*, London / Toronto 1934.
- I. WHITAKER, 'The problem of Pytheas' Thule', in: *Classical Journal* LXXVII, 1981-1982, 148-164.